

Het kapitalisme tegen het recht op de stad

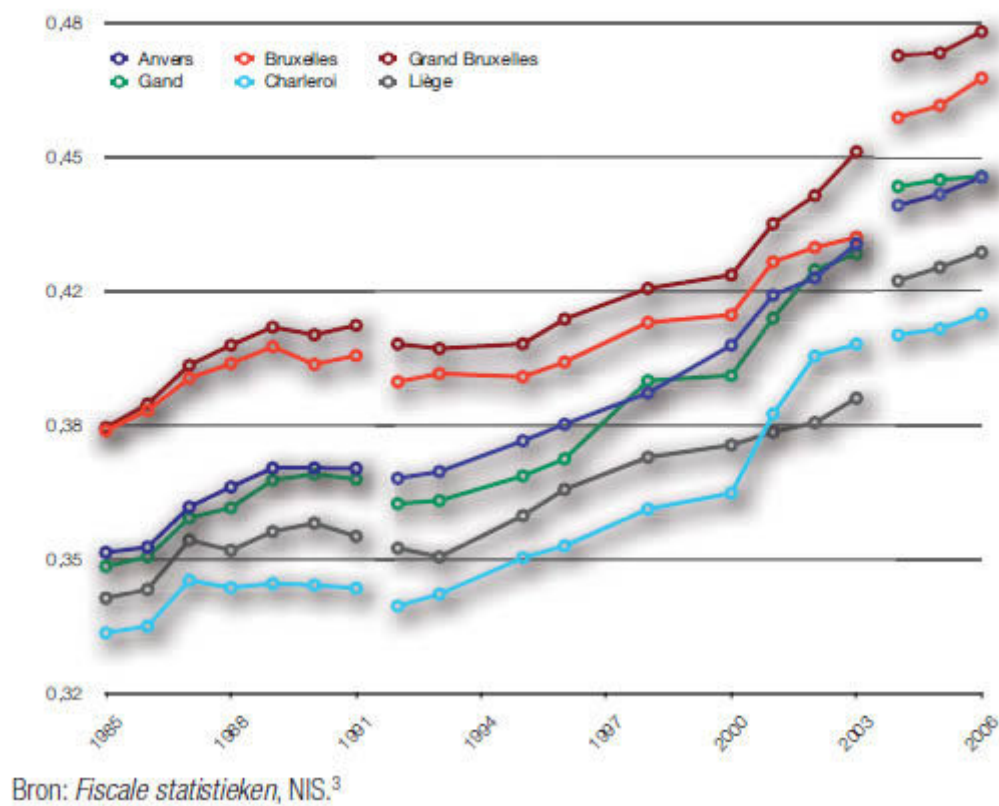
“De grootstad is vandaag de plaats van de frontale botsing – durven we hier spreken over klassenstrijd? – tussen de accumulatie door beroving die aan de armsten wordt opgelegd en de drang naar ontwikkeling die poogt steeds meer ruimte te koloniseren voor de geraffineerde genoegens van de rijksten.”

David Harvey^[1]

De stad is geen neutrale plaats zonder enige sociale inzet. Inderdaad, de stad is niet zomaar de plaats waarover een technisch debat wordt gevoerd, maar ook de plaats waar de tegenstellingen van het kapitalisme almaar scherper tot uiting komen. De marxisten mogen dat onderwerp dan ook niet links lagen liggen. Ze moeten het analyseren en de tegengestelde belangen die het doorkruisen blootleggen. Die studie is des te belangrijker omdat de stad in onze moderne maatschappij altijd een miniatuurversie van die maatschappij is geweest. De stad weerspiegelt vaak de tegenstellingen en spanningen binnen een maatschappij. En dus kunnen stad en maatschappij niet van elkaar worden gescheiden, de steden bevinden zich niet buiten de maatschappij. Zij zijn bij uitstek ankerpunten van het hedendaagse kapitalisme en het moderne neoliberale beleid. Zij leggen heel duidelijk de politieke opvatting bloot die aan de grondslag ligt van het stedelijk beleid van de overgrote meerderheid van de heersende partijen en politici. En al worden de grootste kwalen van onze maatschappij (massale werkloosheid, armoede, fiscale en sociale onrechtvaardigheid...) in het algemeen veroorzaakt door ons economisch systeem, toch speelt het stedelijk beleid een belangrijke rol, in die zin dat het die problemen kan versterken of verzachten.

De voorbije jaren heeft de meerderheid van de grote Europese steden een paradoxale evolutie doorgemaakt. Enerzijds is hun economische groei groter dan in de rest van het land, anderzijds blijven de ongelijkheden toenemen.^[2] Tal van auteurs, vooral de marxistische, leggen de oorzaak van deze evolutie bij de combinatie van twee factoren. Eerst en vooral ons kapitalistisch model dat op zich tot ongelijkheid leidt en ten tweede het specifieke stedelijk beleid. De *Gini*-coëfficiënt drukt de graad van ongelijkheid uit in de verdeling van de inkomens in een gegeven samenleving (hoe hoger de coëfficiënt, hoe groter de sociale ongelijkheid). Onderstaande grafiek stelt de evolutie voor van de ongelijkheid in de grote Belgische steden. In de voorbije dertig jaar gaat de trend duidelijk in stijgende lijn (zie figuur 1). De coëfficiënt van Brussel bedraagt 0,450, een stuk hoger dan de nationale score (*Gini* = 0,310). Antwerpen, de tweede grootste stad van België, blijft niet ver achter. De ongelijkheid is over het algemeen veel groter in de steden en is in de voorbije jaren ook veel sterker toegenomen in de steden dan in heel het land. Dit artikel wil de lezer de instrumenten verschaffen om dit verschijnsel vanuit marxistisch perspectief te begrijpen en de problemen van de stad vanuit antikapitalistisch oogpunt aan te pakken.

Figuur 1. Absolute evolutie van de Gini-coëfficiënt voor de vijf grote Belgische steden, 1985-2006

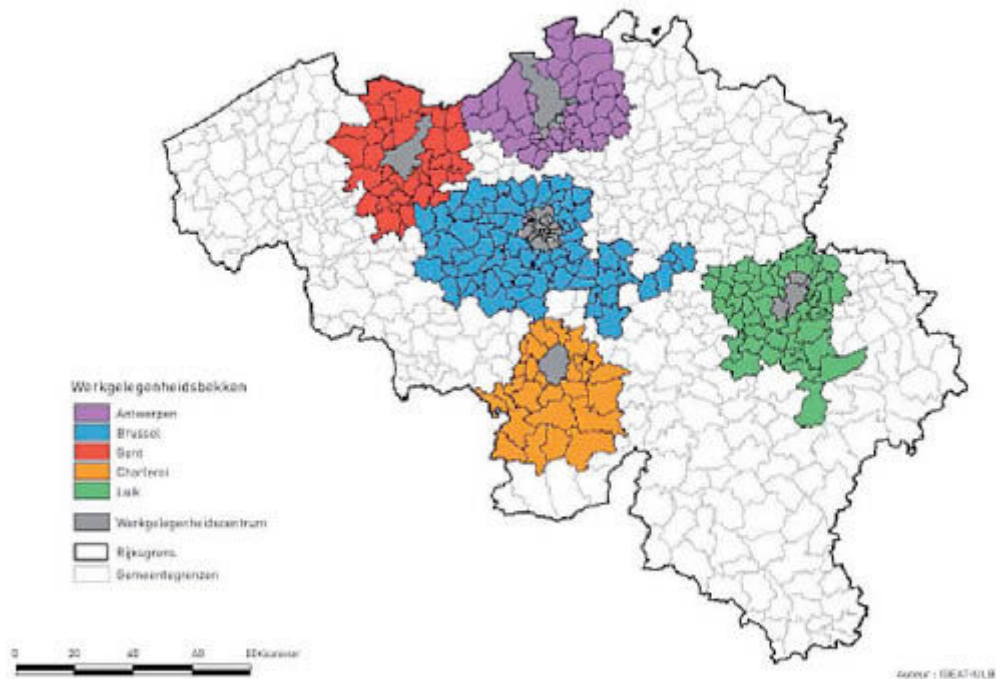
Bron: Fiscale statistieken, NIS.[\[3\]](#)

Toelichting bij de indicator. Van de algemene evoluties van de inkomensverdeling kan een samenvattende analyse worden gemaakt aan de hand van de Gini-coëfficiënt. Deze coëfficiënt is een statistische indicator die tussen 0 (volledige gelijkheid) en 1 (volledige ongelijkheid) ligt en de mate van ongelijkheid in de verdeling meet.

Noten: 1. De werkgelegenheidsbekkens worden hier bij benadering afgebakend op basis van de arrondissementen. “Brussel” omvat enkel het arrondissement Brussel-Hoofdstad, terwijl “Groot-Brussel” daarenboven de arrondissementen Nijvel en Halle-Vilvoorde omvat.

2. Wegens wijzigingen in de fiscale wetgeving in de bestudeerde periode kunnen we de gegevens niet zomaar vergelijken. Dat blijkt uit de breuken in 1991-1992 en 2003-2004.

Figuur 2. Afbakening van de grootstedelijke gebieden

Bron: G. Van Hamme, I. Wertz, V. Biot.⁴

Bron: G. Van Hamme, I. Wertz, V. Biot.[\[4\]](#)

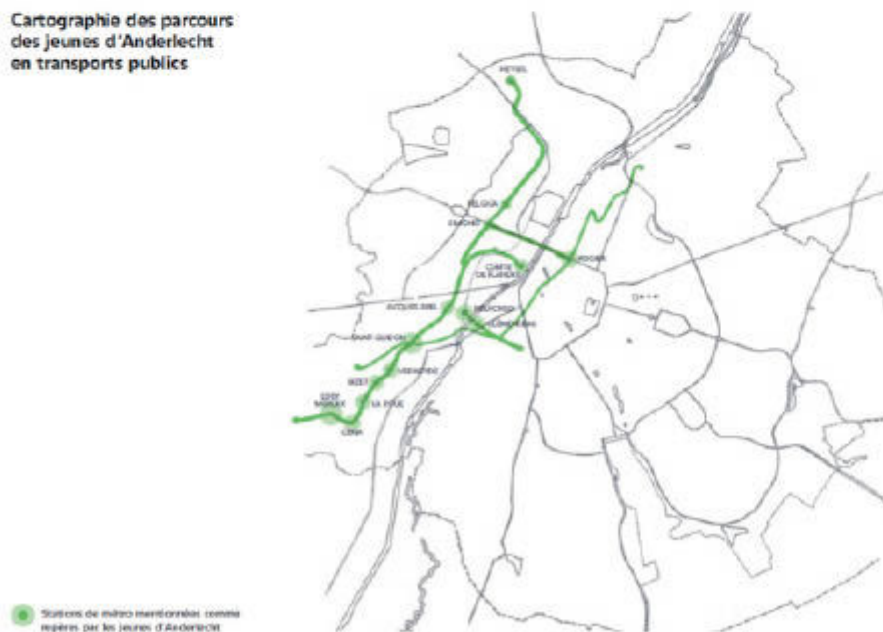
De definitie van metropolitane gebieden. Bovenstaande kaart stelt een “metropolitaan gebied” voor in termen van werkgelegenheid. De ontwikkeling van de grote metropolen overschrijdt in ruime mate hun wettelijke grenzen, en hun invloed, gewicht en functie overschrijden in ruime mate de wettelijke territoriale eenheden. Deze kaart toont het gewicht van de grote Belgische steden aan in termen van werkgelegenheid. Hun “werkgelegenheidsbekken” (dat is de invloedsszone van een werkgelegenheidscentrum) reikt dus veel verder dan hun administratieve grenzen. In werkelijkheid blijft dit werkgelegenheidsbekken in de loop der jaren voortdurend groeien. In onderhavig geval wordt het werkgelegenheidsbekken van elk van de centra bepaald door het geheel van de gemeenten die er meer dan 10 % van hun werkende beroepsbevolking naartoe sturen.

Figuur 3. Kaart van het parcours dat jongeren uit Woluwe en Anderlecht afleggen met het openbaar vervoer

Cartographie des parcours
des jeunes de Woluwe
en transports publics

Cartographie des parcours
des jeunes d'Anderlecht
en transports publics

Bron: Inter-Environnement Bruxelles, *Jeunes en ville, Bruxelles à dos ? L'appropriation de l'espace urbain bruxellois par des jeunes de différents quartiers*, mei 2008, p.54 en 56.⁵

Bron: Inter-Environnement Bruxelles, *Jeunes en ville, Bruxelles à dos ? L'appropriation de l'espace urbain bruxellois par des jeunes de différents quartiers*, mei 2008, p.54 en 56.^[5]

Deze twee schema's bekijken de stad vanuit twee verschillende sociale origines. De toegang tot de stad is erg afhankelijk van de sociale klasse. Onze mobiliteit wordt in grote mate bepaald door onze woonplaats.

Van het “woonprobleem” naar het “recht op de stad”. Schets van een marxistisch perspectief

Heel wat literatuur met analyses en opvattingen van de stad beroept zich op het marxisme. Deze analyses vertrekken heel duidelijk vanuit een klassenstandpunt en houden rekening met de tegengestelde belangen. De auteurs hechten zowel belang aan het historische ontwikkelingsproces van de steden als aan de politieke dynamiek die er de huidige contouren van hertekent. In beide gevallen blijft het marxisme een degelijk werktuig om het vormingsproces van de steden te begrijpen. Zo schreef David Harvey, een Amerikaanse marxistische geograaf, dat “de steden van bij het begin zijn gevormd door de geografische en sociale concentraties van een meerproduct”. Voor hem is “urbanisatie altijd een klassenverschijnsel geweest. Want het surplus moet van ergens komen en uit iemand worden gehaald, terwijl de controle over de toe-eigening van het surplus gewoonlijk in handen is van enkelen”.^[6] Daar waar David Harvey een direct verband legt tussen urbanisatie en kapitalisme, gaat ons artikel veeleer over het hedendaagse beleid inzake de grote steden.

Met zijn studie over het woonprobleem was Friedrich Engels een voorloper van de marxistische stroming. Een lange traditie van intellectuelen, architecten en marxistische urbanisten heeft zich dus over de urbanisatie gebogen om een reëel en alternatief perspectief uit te werken. Een van de opvattingen die tal van debatten uitlokte en door een aantal urbanisatiebewegingen werd ondersteund, is “het recht op de stad”, een ordewoord van Henri Lefebvre, een naoorlogse marxistische auteur. Het komt rechtstreeks uit een van zijn gelijknamige werken dat nu een klassieker is geworden.

Het begrip “recht op de stad” verwijst rechtstreeks naar het feit dat de stad geen neutrale plaats is waar alle inwoners zich op dezelfde manier manifesteren, maar wel degelijk een strijdtoneel en een plaats met sociale dimensies. Jean-Pierre Garnier schrijft in dit verband: “Hoewel urbanisatie lange tijd in verband werd gebracht met het beschavingsproces, ontdekt men vandaag dat ze kan leiden tot nooit geziene vormen van brutaliteit, om niet te zeggen barbaarsheid: de nadruk op de sociale segregatie tot en met de feitelijke residentiële apartheid, een vermenigvuldiging van het zogenoemde ‘stedelijk’ geweld, een obsessie met openbare veiligheid en de alomtegenwoordigheid van systemen ter controle van ‘risicobevolkingsgroepen’, de vernietiging van het stedelijk, architecturaal en natuurlijk patrimonium, het verval van het sociale leven na de verdwijning van ontmoetingsplaatsen enzovoort.”^[7]

De groeiende ongelijkheid van de burgers met betrekking tot de “stad”, het idee van een “recht op de stad” worden een soort toevoegsel bij de democratische rechten. Beknopt samengevat: het recht om “een stedelijke ruimte te creëren die beantwoordt aan de behoeften en verlangens van de inwoners zelf”. Dat zou de inwoners in staat stellen zich de stad toe te eigenen, van de stad gebruik te maken, vrije en gelijke toegang tot de stad te hebben. Het recht op de stad opeisen is tegelijk eenvoudig en radicaal: “Het betekent dat men het recht opeist om op een fundamentele en radicale manier in te grijpen in het urbanisatieproces, dat wil zeggen in de manier waarop onze steden voortdurend worden getransformeerd.”^[8] In feite is het een democratische basiseis, maar de concrete omzetting ervan in de praktijk moet onvermijdelijk het huidige stedelijk beleid in vraag stellen.

Het gaat om belangrijke kwesties zoals huisvesting, mobiliteit, ruimte, cultuur, ontspanning, gezondheidszorg, onderwijs, openbare veiligheid... Maar wat zien we? De grote ongelijkheden springen meteen in het oog en hoe lager we op de sociale ladder staan, hoe beperkter onze mogelijkheden zijn om toegang te krijgen tot wat de stad ons aanbiedt. Het beleid inzake de omvorming van de stad is vooral een beleid dat bepaalde specifieke sociale groepen bevoordeelt en de volksklassen benadeelt. Uit de overgrote meerderheid van de hedendaagse studies blijkt dat de op kapitalistische leest geschoeide groeivormen van de moderne steden leiden tot een intense en toenemende sociale polarisatie. De marxistische auteurs zijn het

er dan ook over eens dat “de volledige verwezenlijking van het recht op de stad en het behoud van de kapitalistische productieverhoudingen volkomen incompatibel zijn” [\[9\]](#)

Deze radicale conclusie zet fundamenteel ons maatschappijmodel op de helling. Nochtans betekent dit niet dat onder het kapitalisme niets mogelijk is of dat de gemaakte keuzes de enige mogelijke zijn. Integendeel, we zullen verder zien dat het hedendaagse beleid grotendeels gebaseerd is op het idee dat bij uitstek de markt het beste onze steden kan besturen.

Een neoliberale opvatting van de stad...

Voor een goed begrip van het hedendaagse stedelijk beleid moeten we een stapje achteruit zetten en nagaan waarop onze politieke en economische elites hun visie op de stad baseren. Een geïntegreerde visie, die de algemene ontwikkeling van de stad beoogt, werd gaandeweg vervangen door een commerciële en neoliberale visie, die wordt gedeeld door zowat elke politieke kleur (socialisten zowel als liberalen, humanistische sociaal-christenen of nationalisten). Een commerciële visie die vandaag leidt tot ongezonde concurrentie tussen de steden onderling, die de ene stad tegen de andere opzet om dit of dat project binnen te rijven, om meer investeerders of toeristen te lokken. Deze visie komt niet alleen tot uiting in talrijke federale teksten en richtlijnen, maar ook in de Europese. Zo heeft Brussel haar Internationaal Ontwikkelingsplan (IOP) en Antwerpen haar Ruimtelijk Uitvoeringsplan (RUP). Al deze plannen geven blijk van een bestuurlijke en op consumptie gerichte visie op de stad, de *city marketing*.

Een strategie van consumentisme en concurrentie

Deze benadering herleidt de stad tot een consumptieproduct dat wordt aan de man gebracht door de commerciële reclame. Steden worden aangeprezen met slogans en logo's (*Totally London, I ♥ Amsterdam, OnlyLyon,...*) die oproepen tot vereenzelviging met een op consumptie gerichte benadering van de stad. Dat uit zich in grote projecten of in de wil om van “zijn eigen” stad een “Europese culturele hoofdstad” of een internationaal centrum te maken die dan een groot aantal toeristen, investeerders en dus geld moeten aantrekken. Vooral steden als Luik, Antwerpen of Brussel zijn uitgesproken obsessief met hun internationale ontwikkeling bezig. Het is de neoliberale illusie: een alternatief of luxueus commercieel aanbod (een winkelcentrum), prestigeprojecten, grootse evenementen (culturele hoofdstad, wereldtentoonstelling...) zouden economische groei met zich meebrengen waar iedereen beter van wordt. Deze zogezegde opwaartse spiraal versluiert echter de reële gevolgen van die visie voor de minst bedeelden. Want in werkelijkheid doet zich net het tegenovergestelde voor: de commerciële visie op de stad verscherpt de tegenstellingen en vergroot de onzekerheid voor een steeds groter deel van de lagere klassen. Hun lot wordt er niet beter op, integendeel, vaak worden ze “overgeplaatst” naar de periferie van een stad die een commercieel product is geworden. In derdewereldsteden verdringen de prestigeprojecten en grote internationale evenementen de armen soms op een gewelddadige manier. Hele wijken worden met de grond gelijkgemaakt en de stad moet dienen om het land op de wereldkaart te zetten (het beste voorbeeld is het wereldkampioenschap voetbal).

Al is de kwestie in België ingewikkelder en ook al woont nog behoorlijk wat volk uit de lagere klassen in de stad, de logica van het huidige stedelijk beleid doet de ongelijkheden toenemen in plaats van afnemen. De stad wordt herleid tot een consumptieproduct voor de gegoede Europese klassen in plaats van de belangrijkste arena voor de strijd voor meer gelijkheid. De ontwikkelingsplannen – vooral het Europese plan voor Brussel (The Brussels International Development Plan of IDP) – willen de steden omvormen tot internationale aantrekkingspolen. Ze moeten met elkaar concurreren en de nadruk wordt gelegd op “grote projecten” die elke stad internationale uitstraling zullen verlenen. En dan maar hopen dat die economisch voldoende opbrengen om de investeringen te compenseren. Dit is niet wat de mensen nodig hebben. Deze commerciële en op consumptie gerichte visie op de stad wil in de eerste plaats de grote ondernemingen investeringskansen

bieden (winkelcentra, consumptieplaatsen, congrescentra, musea, prestigieuze stations enzovoort). Zulke projecten focussen op bepaalde delen van het grondgebied, de zogenaamde “strategische gebieden”, en staan haaks op een allesomvattend stedelijk beleid voor heel het grondgebied.^[10] Deze strategische gebieden zijn vooral bedoeld om de geïnteresseerde ondernemingen, handelszaken en firma’s een maximum aan positieve externaliteiten (bijvoorbeeld goede infrastructuur waarvan ze kunnen profiteren zonder ervoor te betalen) te bieden om hun diensten en hun kapitaal te laten renderen.

Zulke projecten gaan dikwijls gepaard met gezamenlijke investeringen van de overheid en van privébedrijven in de bouw van kantoren, die verondersteld worden geld in het laatje te brengen van de vaak verlieslatende gemeenten. En hier blijkt duidelijk de rol van de speculatie in de vormgeving van onze steden. De bouw van deze kantoren berust niet op een reële vraag maar op een mogelijke verkoop, vastgoedspeculatie dus. Vooral in Brussel komt deze praktijk veelvuldig voor: “In dat verband is er op de kantoormarkt een duidelijk overaanbod, want op het gewestelijk grondgebied wordt bijna 2 miljoen m² kantooroppervlakte niet gebruikt (algemene leegstandsgraad: 18 %) en wordt slechts iets meer dan een derde op de markt aangeboden. Het saldo (de leegstaande kantoren die niet op de markt worden aangeboden) is verdubbeld tussen 1994 en 2008 (van 600.000 naar 1,2 miljoen m²), terwijl de totale kantooroppervlakte ‘slechts’ met 37 % is toegenomen in dezelfde periode.”^[11] Meer en meer kantoorgebouwen worden gebouwd voor commerciële doelstellingen, zonder dat men op voorhand weet wie de uiteindelijke gebruiker zal zijn (bouw met nog nader te bepalen bestemming).

Het is een visie die belangrijke delen van het regionale grondgebied ter beschikking stelt van privé-investeerders om er grote speculatieve vastgoedprojecten te realiseren. Dat wil uiteraard zeggen dat de laatste reserves grond van die regio’s geen andere bestemming krijgen (sociale woningbouw bijvoorbeeld).

Wat de aanhangers van deze visie ons uiteindelijk willen verkopen is de algemene concurrentie tussen de steden. Elke stad die hieraan meedoet, moet voortdurend zijn concurrentiepositie verbeteren ten opzichte van de andere steden. De lokale besturen spelen des te beter in op deze nieuwe druk op het stedelijke grondgebied naarmate de nieuwe faciliteiten voor de mobiliteit van kapitaal de steden en regio’s met elkaar doen wedijveren, zelfs binnen een en dezelfde land. Dit nieuwe regime van overheidstussenkomst in het kapitalisme dwingt de steden “zichzelf onder handen te nemen”, elk voor zich en tegen alle andere in. Het gaat er dus om “zijn eigen” stad in te zetten tegen de andere, investeerders aan te trekken naar “zijn eigen” stad in plaats van naar de andere. Het huidige stedelijk beleid is vooral begaan met de aantrekkelijkheid van het grondgebied, van de geschoolde arbeidskrachten en van de consumenten ten voordele van het kapitaal en niet zozeer met de verbetering van de levensomstandigheden van de bevolking. Zoals geograaf en ULB-onderzoeker Mathieu Van Criekingen schrijft: “Het streeft daartoe naar een kostenvermindering voor de bedrijven om ze aan te zetten in ‘hun eigen’ stad en niet elders te investeren. Men gaat ervan uit dat de voortgebrachte rijkdom, de belastingontvangsten en de gecreëerde nieuwe jobs ten goede zullen komen aan de hele samenleving.”^[12] Een theorie die maar al te goed bekend is in ons kleine koninkrijkje, waar het heersende discours ons wil laten geloven dat je rijkdom voor allen kunt creëren door fiscale cadeaus uit te delen aan de rijken en de multinationals. Maar uit niets blijkt dat daar ook maar iets van waar is. Integendeel, in de steden groeit de ongelijkheid in plaats van af te nemen.

Dit alles wordt ons niet voorgeschoteld als een politieke keuze (die duidelijk enkele ongewenste gevolgen zou hebben die desondanks worden aanvaard), maar in de meeste gevallen als de enige en optimale oplossing, in het voordeel van iedereen.^[13] Zo hebben de steden de sleutels voor verandering in handen gegeven van zogenoemde “autonome ondernemingen”, die meer en meer in de greep van de privé zijn. De stad zou dan bestuurd worden als een onderneming met “apolitieke” managers aan het hoofd. Het gaat dus om een strijd voor “goed bestuur”, een constant discussieonderwerp tussen socialisten, liberalen en christenen, die allemaal dezelfde visie op de stad delen en enkel redetwisten over het “bestuur”.

Renovatie, stedelijke heropleving en gentrificatie: weg met de armen?

Naast de openlijke commerciële -en managementaspecten van het stedelijk beleid dat we hierboven hebben uiteengezet, ontwikkelt zich ook een discours dat op het eerste gezicht positief lijkt: het beleid voor de “heropleving” van de stad, dat “achtergestelde” buurten moet te hulp schieten. Nochtans ligt dit beleid in het verlengde van het vorige en vaak heeft het zeer concrete gevolgen, door sociologen “gentrificatie” genoemd, een term uit de jaren zestig, toen gezinnen uit de middenklasse teloorgegangene volksbuurten in het centrum van Londen innamen. De gentrificatiemechanismen zijn complex en het is niet gemakkelijk om een scherpe vergelijking te maken tussen de processen die zich ontwikkelen in verschillende stedelijke contexten maar wel tot vergelijkbare resultaten leiden, met name de geleidelijke verdringing van de volksklassen uit de stedelijke centra. Dit verschijnsel doet zich onder andere voor in bepaalde gemeenten van Brussel rond het Sint-Goriksplein, rond het Flageyplein, in de bovenstad in Sint-Gillis... Hetzelfde scenario in Antwerpen, waar de achtergestelde bevolking uit het centrum wordt verdrongen naar Deurne-Noord, Luchtbal en delen van Merksem, Ekeren en Berendrecht in het noorden en naar het Rupelgebied in het zuiden. Het begrip gentrificatie wordt op tal van manieren geïnterpreteerd. Toch dekt het uiteindelijk maar twee ladingen: 1. een verandering van de sociale samenstelling van de buurtbewoners doordat de middenklasse en hogere klasse het gewone volk verdringen, en 2. een proces van renovatie en van toe-eigening van en investering in woningen in de arbeiderswijken.

In de literatuur over de omvorming van deze stedelijke ruimtes (door renovatie van de woningen) is in het lang en het breed over deze verschijnselen geschreven, maar even belangrijk is de investering in de verplaatsing van commerciële structuren en landschappen. Zo willen Brussel, Luik en Antwerpen de volksbuurten “nieuw leven inblazen” door de ontwikkeling van een specifiek commercieel en alternatief aanbod, hoewel men beweert een “functionele sociale mix” te willen handhaven.

Men wil dus met een nieuw en aantrekkelijk commercieel aanbod de sociale gemengdheid “bevorderen”. De nieuwe en meer gegoede klasse drukt echter op deze ruimte de stempel van haar eigen sociale verhoudingen, ondanks het zagezegde discours over sociale gemengdheid. Hoewel de nieuwe commerciële structuren bestaan naast en dicht bij de al aanwezige commerciële voorzieningen van de volksklassen, verkleint dit de sociale afstand tussen de verschillende lagen van de bevolking niet. Sylvie Tisso zegt in dit verband in haar studie van de wijk South End in Boston: “De ruimtelijke nabijheid verkleint de sociale afstand niet op magische wijze. Diegenen die men ‘gentrifieurs’ noemt, die beweren voorstander te zijn van gemengdheid, zijn vaak heel spaarzaam in hun interacties met de al aanwezige bevolking. De conflicten eigen aan elke sociale groep verdwijnen niet als bij toverslag zolang die groepen hun eigen verwachtingen en levensstijl op deze ruimte overbrengen.”^[14] Het “alternatieve” commercieel aanbod, het “hippe” om niet te zeggen luxueuze aanbod wijst bijgevolg niet op stedelijke hernieuwing onder het blazoen van sociale gemengdheid maar op een bijzondere vorm van sociaal herstel van de overheersing van bepaalde groepen over andere. Na het discours over het einde van het bestaan van klassen volgde in het stedelijk beleid het discours van de opwaardering van de sociale gemengdheid. Dit laatste erkent dan impliciet het bestaan ervan maar ontkent terzelfder tijd de conflictueuze realiteit. Op die manier neutraliseert men een conflictueuze visie van het sociale aspect en gaat men uit van een vreedzame en wederzijds verrijkende co-existentie in een ruimte die neutraal is en openstaat voor uitwisseling. Het Brussels regionaal agentschap Atrium illustreert bijzonder goed deze voorstelling van zaken, die overigens meer ideologisch dan emanciperend is: “Alle functies bestaan in de wijk harmonieus naast elkaar. De wijk biedt alle actoren een harmonieuze stedelijke ruimte binnen een beperkt en coherent gebied, dankzij zijn maatschappelijk en functioneel gemengde karakter.”^[15]

Het mag dan al noodzakelijk zijn dat deze gemengdheid op heel wat uitwisselingsplaatsen (scholen, wijken...) wordt bevorderd om te voorkomen dat sociale handicaps zich in eenzelfde geografisch gebied zouden concentreren, het is verre van toereikend. Integendeel, alle studies bewijzen dat ruimtelijke nabijheid niet noodzakelijk tot meer interculturele gemengdheid

leidt. Diepgaande studies van de centrale buurten van Toronto, Montréal en Vancouver tonen het tegendeel aan: in die buurten die voor de middenklassen aantrekkelijker zijn geworden, komt relatief minder sociale gemengdheid voor. Alleen een daling van de ongelijkheid zal op lange termijn echte sociale gemengdheid bewerkstelligen.

Nochtans, onder de dekmantel van “de vermindering van het aantal haarden van armoede” versluiert het beleid in feite vaak dat men het liefst de armen, die door hun concentratie op een beperkt grondgebied steeds moeilijker “te besturen” zijn, zou verspreiden en minder zichtbaar maken zodat de stad “toonbaar” en aantrekkelijk wordt. Uiteindelijk zal zo’n beleid in een achtergestelde of teloorgegangene buurt de gewoonlijk volkse bevolking vervangen door mensen uit de middenklassen met een grotere culturele bagage (en comfortabelere inkomens). Zulk beleid wordt gewoonlijk gevoerd door overheid en privé samen, die onder het mom van een zeer positief discours over “heropleving” de huurprijzen opdrijven en de kwetsbaar geworden bevolking verdringen. Zaken als heropleving of renovatie zijn a priori positief voor de stad maar snijden in het sociale weefsel. Wanneer een buurt hip of modieus wordt, betekent dit tegelijk dat een deel van de bewoners wordt verjaagd. De buurt is dus “beter” af, maar dat geldt niet voor dezelfde mensen.

Friedrich Engels kaartte dit probleem al aan in 1872: “Het resultaat is overal hetzelfde, hoe verschillend de redenen ook hebben mogen zijn: de afzichtelijke steegjes en hoekjes verdwijnen onder een jubelende zelfverheerlijking van de bourgeoisie naar aanleiding van dit buitengewone succes, maar ... ze duiken meteen weer ergens op een andere plek op, vaak zelfs in de onmiddellijke nabijheid. (...) De besmettingshaarden, de schandelijkste hokken en kuilen, waar de kapitalistische productievorm elke nacht onze arbeiders in drijft, – ze worden niet vernietigd, doch slechts ... een stukje opgeschoven! Dezelfde economische noodzaak, die ze op de ene plek schiep, schept ze ook op een andere.”[\[16\]](#)

De logica blijft dezelfde: de opwaardering van de stad... ten voordele van het kapitaal. Armen brengen niets op, zij moeten dus naar de periferie of naar de verwaarloosde buurten worden verbannen. Stedelijke segregatie is dus ook het gecombineerde gevolg van de dynamiek van de markt en die van het stedelijk beleid. Beide werken duidelijk in het belang van de bovenste laag van de middenklassen en de heersende klassen. Garnier zegt in dit verband: “In ruimere zin is de verdringing van de bevolking, uit die plaatsen waarop de profiteurs azen, naar verder van het centrum verwijderde of teloorgegangene gebieden de rode draad doorheen de stedelijke geschiedenis van het kapitalisme.”[\[17\]](#) Het spreekt dan ook voor zich dat de meerderheid van de buurtcontracten of culturele projecten of van de projecten voor stadsvernieuwing, gefinancierd door de overheid of de privé (of beide), *de facto* de gentrificatie in de hand zal werken als deze niet gepaard gaan met een strakke controle van de huurprijzen en een echt beleid tegen de ongelijkheid.

Het ziet er misschien aan de oppervlakte allemaal geweldig uit (bijvoorbeeld de renovatie van een oud gebouw, de opening van nieuwe handelszaken), in werkelijkheid veroorzaakt het de toenemende verarming van de bewoners (bijvoorbeeld door de stijging van het aandeel van de huur in het inkomen van de gezinnen) of doordat sommige bewoners worden verjaagd uit de “opgepoetste” buurten, wat uiteindelijk een sterkere sociale polarisatie in de hand werkt.

Doordat het renovatiebeleid en het hogere culturele aanbod nieuwe bevolkingsgroepen aantrekken, hebben de verhuurders een ruimere keuze “tussen sociaal zeer verschillende kandidaat-huurders, waarvan een groeiend aantal vragende partij is voor comfortabele woningen”. Hier speelt dan het domino-effect: nog meer oude woningen worden gerenoveerd (vaak wordt dit als reden ingeroepen om vroegtijdig een huurcontract te verbreken) waarna het aanbod stijgt, alsook het comfort en de prijs. Het evidente gevolg van zulke renovatie is een inflatie van de huurwoningenmarkt en dus ook van het aandeel van de huurprijs in het inkomen. Meer nog dan de directe of indirecte verdringing is dat een van de belangrijkste redenen voor de “plaatselijke” verarming van veel gezinnen.

Zo besteden meer dan de helft van de Brusselse huurders 40 % van hun inkomen aan hun huishuur. In de stad wonen heeft dus voor de meer kwetsbare bevolking een prijs, vaak ten koste van andere behoeften (voeding, cultuur, gezondheidszorg, mobiliteit enzovoort). In de stad wonen blijkt dus wel degelijk een zeer “ongelijk” recht te zijn.

Jean Pierre Garnier vertaalt heel treffend deze ongelijkheid wanneer hij het heeft over de ontkenning van de gebruikswaarde van de stad (de behoefte die ze bevredigt) ten voordele van de ruilwaarde (wat ze financieel opbrengt): “Het is duidelijk dat in de ogen van de radicaalste vertegenwoordigers van het kritisch denken over de hedendaagse stad, de gebruikswaarde van de stedelijke ruimte het eerste element moet zijn waarmee wordt rekening gehouden bij het nemen van de beslissingen over haar productie. Dit staat tegenover de opvatting die de stedelijke ruimte beschouwt als privé-eigendom, als product dat kan geëxploiteerd worden (of dat dient om andere producten te exploiteren) door middel van het kapitalistische productieproces.” “Daarom beschikt vandaag maar een kleine politieke en economische elite over het recht om de stad te boetseren naar zijn diepste verlangen.”[\[18\]](#)

Betekent dit de afwijzing van elke vorm van wederopleving, renovatie of cultureel beleid voor de volksbuurten? Natuurlijk niet. Want niet de renovatie op zich is het probleem, wel de marktlogica die zo prominent aanwezig is in de huisvesting. Als de overheid geen strenge maatregelen neemt of als er geen goedwerkende openbare dienst voor sociale huisvesting is, zal de marktlogica met zijn stijgende huurprijzen en toenemende ongelijkheden onvermijdelijk geleidelijk de armsten verdringen.

Een stedelijk beleid met twee snelheden

De marktlogica wordt ons opgedist vanuit een typische neoliberale visie: grote projecten aantrekken en de mogelijke opbrengst zal iedereen ten goede komen. Maar het tegenovergestelde is waar: de commerciële visie op de stad verscherpt de bestaande tegenstellingen en voor steeds grotere delen van de bevolking wordt “het recht op de stad” een verre droom. De hernieuwing en de opwaardering van de stad volgen de marktlogica. Buurten worden gerenoveerd terwijl het openbare aanbod gaandeweg wordt ontmanteld: eerstelijnszorg, OCMW-ziekenhuizen, postkantoren, bibliotheken, zwembaden, lokale bankagentschappen, buurtagenten... ze verdwijnen allemaal en worden vervangen door de marktlogica (de sociale huurprijzen volgen de marktprijzen en liggen weldra buiten het bereik van gewone mensen, de toegang tot OCMW-ziekenhuizen wordt bemoeilijkt door de toenemende commercialisering, bibliotheken en zwembaden worden duurder...). Het sociale weefsel van de openbare voorzieningen wordt vervangen door het netwerk van geld en prestigeprojecten. Deze tendens zal trouwens de komende jaren alleen maar toenemen: nog meer besparingen op het sociale beleid en op de diensten aan de betrokken bevolkingsgroepen (communautair beleid, buurtwerk, hulp voor jongeren, een seniorenbeleid, opvang van migranten, taalonderwijs...).

De huisvestingskwestie

Huisvesting is ongetwijfeld een van de centrale problemen. Hoe moeilijker de toegang tot goede en sociale woningen, hoe meer de stad het terrein wordt waar de ongelijkheden toenemen, zowel de territoriale ongelijkheid (de armsten zijn in bepaalde stadsdelen geconcentreerd) als de ongelijke toegang tot goederen en diensten die de stad aanbiedt (te hoge huren leiden tot onderconsumptie van al het overige). In Brussel (maar ook in andere steden) is deze evolutie zeer uitgesproken: de stijging van de huurprijzen gaat gepaard met een afname van het aanbod betaalbare woningen voor het gewone volk.

Onderstaande tabel biedt informatie over de beschikbare woningen waarvan de huurprijs niet meer zou mogen bedragen dan 25 % en daarna 30% van het inkomen. Bij 25 % is minder dan 15 % van de beschikbare woningen toegankelijk voor de eerste zes decielen. Bij 30 % is de situatie ook problematisch voor de eerste zes decielen maar meer aanvaardbaar vanaf het

achtste en zelfs vanaf het zevende deciel van de inkomens. In werkelijkheid betekent dit dat een aanzienlijk aantal gezinnen tot meer dan 30 % van zijn inkomen moet besteden aan een woning in de stad.

Tabel 1. Aandeel van het huurwoningenbestand dat toegankelijk is voor elk deciel van de inkomens in Brussel

Inkomens-decielen	Toegankelijk aandeel huurwoningenbestand (%)	
	Als huurprijs = 25 % van beschikbaar inkomen	Als huurprijs = 30 % van beschikbaar inkomen
2	0	0
3	1	2
4	2	5
5	5	11
6	12	28
7	28	54
8	57	81
9	87	94

Bron: Marie-Laurence De Keersmaecker, Observatiecentrum voor de huisvesting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, *Observatiecentrum van de huurprijzen*, enquête 2010, p. 80 (Financiële statistieken van

Als we kijken naar de evolutie sinds 1993 is de situatie echt catastrofaal. In 1993 was de situatie op de Brusselse woningenmarkt al hachelijk voor de eerste vier decielen. Het zesde deciel had nog toegang tot 57% van het huurwoningenbestand, vandaag nog maar tot 12%. Uit de tabel kun je overigens ook afleiden dat de laagste huurprijzen het snelst gestegen zijn.

Tabel 2. Aandeel van het huurwoningenbestand dat toegankelijk is voor elk deciel van de inkomens (1993-2010)

Inkomens-decielen	Toegankelijk aandeel van het huurwoningenbestand (%) indien de huurprijs = 25 % van het beschikbaar inkomen				
	1993	1997	2004	2008	2010
2	5	8	1	0	0
3	12	18	4	2	1
4	22	28	10	3	2
5	38	43	21	8	5
6	57	64	44	17	12
7	73	79	61	40	28
8	88	89	79	66	57
9	96	95	93	89	87

Bron: Marie-Laurence De Keersmaecker, Observatiecentrum voor de huisvesting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, *Observatiecentrum van de huurprijzen*, enquête 2010, p. 80 (Financiële statistieken van het NIS; eigen berekeningen)

Twee essentiële zaken zijn te onthouden: 1. de stad is het terrein bij uitstek dat de sociale ongelijkheden in de maatschappij doet toenemen en 2. deze ongelijkheden doen zich vooral voor op het vlak van ruimte en geografie vermits de armen almaar minder toegang hebben tot betaalbare woningen in de stad. Deze evolutie staat haaks op het recht op wonen en de zogezegde wil om meer sociale woningen te voorzien. Als er al inspanningen worden gedaan om te investeren in sociale huisvesting, voldoen ze in elk geval niet aan de actuele behoeften.

Een stad onder controle...

Tot slot is de stad ook het terrein bij uitstek voor experimenten van sociale controle. De ongelijkheid, teweeggebracht door het neoliberale beleid, wordt opgelost door toenemende controle van de bevolking op ruimtelijk vlak. De rellen in de grote steden, “stedelijke ongeregeldeheden” (waarvan het openbaar vervoer vaak het doelwit is) zijn de vruchten van dit neoliberale beleid: van de verbanning van de armen uit bepaalde buurten tot de concentratie van de sociale handicaps in een gegeven deel van de stad (zeer hoge werkloosheid, armoede, discriminatie, racisme, beperkte toegang tot openbare diensten...). Het economisch beleid doet de armoede toenemen en het beleid om de stad door middel van prestigeprojecten internationale uitstraling te verlenen, bereikt het tegenovergestelde resultaat. Hoe kunnen onze steden aantrekkelijk worden voor toeristen en internationale investeerders als het stedelijk beleid alleen meer armoede, meer ellende en dus ook meer delinquentie en ongeregeldeheden uitlokt? Het antwoord dat in alle grote steden ter wereld het populairst is, komt uit de Verenigde Staten: nultolerantie. Een nultolerantiebeleid pakt de sociale problemen niet aan maar wil ze insluiten in bepaalde buurten en zelfs in de gevangenissen, die daardoor uitgroeien tot verlengstukken van die buurten.[\[19\]](#)

Wie de openbare orde verstoort, moet dus zwaar gestraft worden. Een repressief beleid en het aanwakken van de concurrentie tussen de steden zijn twee kanten van eenzelfde medaille. Het veiligheidsbeleid vloeit voort uit de concurrentiële en commerciële visie en is er onlosmakelijk mee verbonden. Daar ligt de oorsprong van de gemeentelijke administratieve sancties (GAS) en van de wetgeving tegen onlusten die de stedelijke overheid toelaten meteen repressief en disciplinair op te treden. Men heeft de oorlog verklaard aan de “stadsparia’s”, deze minderwaardige en ordeverstorende klasse moet uit het zicht verwijderd worden om de stad weer “toonbaar” te maken. Dat verscherpt de concurrentie en vijandigheid onder de armen, het wakkert het racisme aan en leidt tot meer verdeeldheid in de buurten waar de concentratie van de armoede nog toeneemt.

Het veiligheidsbeleid heeft overigens niet alleen een juridische dimensie maar ook een stedelijke en architecturale. Denk bijvoorbeeld aan de opmars van de maatregelen tegen daklozen. Het populairst is de bank in het park waarop je niet kunt slapen. Maar er bestaat al een hele reeks “design”-voorwerpen die het de daklozen onmogelijk maakt zich uit te strekken in hoekjes, op de trappen of in de gangen van gebouwen. Zo wordt de architectuur aangepast aan de omringende armoede. Eigenlijk is dit een soort erkenning dat “je ermee moet leren leven” en dus het nodige moet doen om ze te verjagen.

Foto's: Maatregelen tegen daklozen.[\[20\]](#)

Maar het gaat natuurlijk om meer dan wat bankjes... Tal van ontwikkelingen op het vlak van veiligheidstechnologie kunnen worden ingezet ter voorkoming van sociale opstootjes. Ze zijn overigens al overal in de stad aanwezig (camera's, alarmsystemen, controlesystemen, ultrasoon geluid tegen hangjongeren enzovoort) en zowel de overheid als privéondernemingen maken er gebruik van. Hierin kadert ook de installatie van controlesystemen op het openbaar vervoer of de *smartcard*. Toch maken al deze maatregelen de sociale verhoudingen niet vreedzamer, integendeel, ze doen het geweld en de sociale spanningen toenemen.

En uiteindelijk wordt de strijd in de steden een van de grote prioriteiten van de Europese legers. Meer dan 75 % van alle grote conflicten doet zich immers in de steden voor. Bijgevolg wordt de controle van rellen, oproer of ordeverstoring een van de grote prioriteiten voor politie en leger in heel Europa.[\[21\]](#)

De stad staat niet los van de rest van de wereld en wordt gevormd door de politieke beslissingen. Zij is het politieke product van de sociale verhoudingen. Het is de heersende klasse die vandaag de stad boetseert in haar belang. Een alternatieve visie op de stad moet ontwikkeld worden vertrekkend van het algemeen belang. De stad mag niet de speeltuin zijn van het kapitaal.

Ze dient een goed gefundeerde kritiek uit te werken en eenvoudige en duidelijke eisen te formuleren. Een concrete, nieuwe, 21^e-eeuwse definitie van het recht op de stad is een stap in die richting.

Denkpistes voor een “recht op de stad”

Het “recht op de stad” is een algemeen concept voor de verdediging van een stad die in al haar aspecten voor iedereen toegankelijk is, voor de verdediging van een democratische en sociale stad. Een stad die het recht op gezondheidszorg, werk, cultuur, deelname en een echt democratische ruimte waarborgt. Wij werken hieronder enkele denkpistes voor mogelijke eisen uit.

Zuiver “stedelijke” eisen formuleren kunnen wij niet want een visie op de stad weerspiegelt een visie op de maatschappij. Het is een illusie de stad te willen veranderen zonder een andere maatschappijvisie te verdedigen.

Openbare herfinanciering van de gemeenten

De tendens om de steden voor hun ontwikkeling te richten op de markt en op privékapitaal heeft te maken met het probleem van de financiering van de steden en gemeenten. De toenemende verarming en de groeiende schuldenberg dwingen de gemeenten bij Europa aan te kloppen voor de financiering van grote prestigeprojecten, bij privé-investeerders te gaan schooien voor de bouw van kantoren of voor buurtcontracten die dan gezamenlijk door de overheid en de privé worden gefinancierd. In het begin van de jaren zeventig kwam nog 50 % van het inkomen van de gemeenten uit het Gemeentefonds; in 1989 was het nog maar 30 % en vandaag nauwelijks 20 %. De ontwikkeling van een liberaal beleid kan dus niet losgekoppeld worden van de financieringsvormen die steden en gemeenten dwingen te kiezen voor de privé.[\[22\]](#) Wij pleiten voor een algemene herfinanciering van de steden en gemeenten, niet door de gemeenten zelf (want vaak betekent dat nieuwe belastingen die vooral de armsten treffen) maar door de nationale herfinanciering van het Gemeentefonds (dat ondertussen geregionaliseerd is).

Een betere samenwerking tussen de steden en wederzijdse versterking

De invloed en de impact van een stad overschrijden in ruime mate haar grenzen. Steden hoeven niet met elkaar te wedijveren, maar de steden dienen samen te werken en elkaar wederzijds te versterken. Dit moet gebeuren op basis van een coherent nationaal totaalplan. Het mag niet langer “elke stad voor zich” zijn. De concurrentie heeft ervoor gezorgd dat de grote multinationals geen belastingen meer betalen, dat elke stad haar eigen vlieghaven heeft of dat er grote ongelijkheden gegroeid zijn op het vlak van de belastingen ter aanvulling van de personenbelasting.

Toegankelijke huisvesting: sociale huisvesting moet de huurprijzen drukken

De enige manier om de huurprijzen in steden als Brussel te drukken is een tegengewicht te creëren door middel van een groot sociaal woningenbestand. Wallonië beschikt over 24 % privéhuurwoningen, wat meer is dan Frankrijk (20 %) of Groot-Brittannië (16 %). Landen met een groot sociaal woningenbestand wegen op de huurprijzen. In Wallonië is 7,5 % van het woningenbestand openbaar bezit, in Vlaanderen is 5,4 % van het woningenbestand sociaal.^[23] Het objectief is 9 %. Antwerpen haalt 11 %, Frankrijk 18 % en Nederland haalt maar liefst 36 %. We moeten dus werken aan de uitbouw van een sociale huisvestingssector die echt kan wegen op de markt.

De buurt opwaarderen “op mensenmaat”

Sommige buurten of stadskernen worden overspoeld met (soms buitensporige) commerciële investeringen. De periferie daarentegen wordt vaak aan haar lot overgelaten of opgezaagd met een winkelcentrum dat talrijke kleine buurtwinkels wegconcurrert. Wij willen een stedelijk beleid dat oog heeft voor de evenwichtige en geïntegreerde ontwikkeling van de buurten. Elke buurt moet functioneren “op mensenmaat” en alle inwoners de noodzakelijke diensten aanbieden om een waardig leven te leiden: toegankelijke en betaalbare woningen, toegankelijke gezondheidszorg, toegankelijk onderwijs, toegankelijke culturele voorzieningen in de buurt (bibliotheken, musea...), gemakkelijke, gratis en toegankelijke mobiliteit; openbare voorzieningen in elke buurt (post- en bankkantoor, gemeentelijke aanspreekpunten...).

Toegankelijk openbaar vervoer en mobiliteit

Kwaliteitsvolle en toegankelijke mobiliteit is een basisvoorwaarde voor een gezonde en milieuvriendelijke stad. Talrijke studies hebben aangetoond dat gratis openbaar vervoer de milieukost, het geweld en het aantal verkeersongevallen vermindert...

Echte deelname

Deelname... Elke politicus heeft er de mond van vol. Maar laat je niet in de maling nemen, veel dient om plannen te doen slikken die al lang beslist zijn. Er moeten inwonersraden worden opgericht die zich bezighouden met buurtwerk maar ook met gezondheidszorg. De bevolking moet worden gemobiliseerd en inspraak hebben in beleidsbeslissingen. Dat is essentieel voor de uitbouw van een echt democratische stad.

Dringende maatregelen voor Antwerpen en Brussel

Brussel en Antwerpen kampen daarnaast ook met een bevolkingsexplosie. Verwacht wordt dat tegen 2020 de Brusselse bevolking zal toenemen met 20 %, dat zijn 200.000 nieuwe inwoners (het equivalent van een stad als Charleroi). Volgens de voorspellingen van de Antwerpse studiedienst *Stadsobservatie* zou het aantal inwoners in Antwerpen in 2026 stijgen naar 570.000 tot 600.000. Dat betekent 100.000 nieuwe Antwerpenaren in de komende tien jaar. Het stelt de twee steden voor grote uitdagingen:

- De veroudering van de bevolking heeft haar piek nog niet bereikt. Er zal dus aandacht moeten zijn voor zowel huisvesting als bejaardenzorg.
- Naast de stijging van het aantal senioren is er ook de stijging van het aantal jongeren, vooral dan in migrantengezinnen. Zij zullen te kampen krijgen met en gebrek aan toegankelijke huisvesting. Er moeten dus meer sociale woningen komen en trouwens meer woningen in het algemeen.
- Ook de vraag naar goede scholen en kinderdagverblijven zal stijgen.
- Meer inwoners betekent ook meer verplaatsingen. “Om de complete chaos te vermijden moet de stad een klare visie ontwikkelen op de mobiliteit in de stad en omgeving. Het openbaar vervoer speelt daarin een belangrijke rol”, zo schrijft professor Maarten Loopmans.[\[24\]](#)

Al deze elementen wijzen erop dat de overheid – en niet de markt – dringend werk moet maken van de concrete verwezenlijking van het recht op de stad.

Daniel Zamora Vargas is socioloog en onderzoeker aan de Université libre de Bruxelles (ULB).

Noten

[\[1\]](#) David Harvey (°1935) is sociaal-geograaf. Zijn werken hebben een beslissende invloed gehad op de ontwikkeling van de sociale geografie als wetenschap en hij speelt een actieve rol in het debat over stedelijke ontwikkeling. Hij animeert een website over de studie van *Het Kapitaal* van Karl Marx. (Zie: <http://davidharvey.org/> - Reading Marx's Capital with David Harvey)

[\[2\]](#) Gilles Van Hamme, Isaline Wertz, Valérie Biot, “Economische groei zonder sociale vooruitgang: stand van zaken in Brussel”, *Brussels Studies*, nr. 48, 28 maart 2011, www.brusselsstudies.be.

[\[3\]](#) G. Van Hamme, I. Wertz, V. Biot, *op.cit.*

[\[4\]](#) G. Van Hamme, I. Wertz, V. Biot, *op.cit.*

[\[5\]](#) Inter-environnement Bruxelles. Zie: <http://www.ieb.be/IMG/pdf/jeunesenville-bruxellesados.pdf>.

[\[6\]](#) David Harvey, *The right to the city*, Amsterdam, Paris, 2011, p. 9-10.

[\[7\]](#) Jean-Pierre Garnier, *Une violence éminemment contemporaine*, Agone Marseille, 2010, p. 8.

[\[8\]](#) Jean-Pierre Garnier, *op.cit.*, p. 9.

[\[9\]](#) Jean-Pierre Garnier, *op.cit.*, p. 9.

[\[10\]](#) Mathieu Van Criekingen, Réurbanisation ou gentrification ? Parcours d'entrée dans la vie adulte et changements urbains à Bruxelles, *Espaces et sociétés*, 2008/3 – nr. 134, p. 149-166.

[11] Mathieu Van Crieelingen, Jean Michel Decroly, Het plan voor de internationale ontwikkeling van Brussel (PIO), *Brussels Studies*, nr. 25, 2009, p.8.

[12] Mathieu Van Crieelingen, Jean Michel Decroly, “Het plan voor de internationale ontwikkeling van Brussel (PIO)”, *Brussels Studies*, nr. 25, 2009, p. 4.

[13] IGEAT-ULB en Cosmopolis, *GROSE: Economische groei en sociale cohesie in de stad*. Studie, gefinancierd door het Federaal Wetenschapsbeleid, 2010. “Een dergelijke oriëntatie op de markteconomie wordt in beleidsteksten veelal als positief omschreven, waarbij het win-win perspectief gehanteerd wordt. Dat betekent ook dat het niet als een politieke keuze wordt voorgesteld (waarin duidelijk kan zijn welke ongewenste gevolgen er toch worden aanvaard), maar meestal wordt gepresenteerd als de optimale, enige keuze.” Zie: <http://www.belspo.be/belspo/fedra/proj.asp?l=nl&COD=TA/00/26>.

[14] Sylvie Tissot, *De bons voisins. Enquête dans un quartier de la bourgeoisie progressiste*, Raisons d’Agir, Paris, 2011, p. 10.

[15] Atrium is het regionaal agentschap voor de investering in de stad en het transversaal management van de handelswijken. Het citaat komt uit de brochure *Toekomst en ambities voor de handelswijken*, p. 16. (www.eukn.org/dsresource?objectid=143272&type=org).

[16] Friedrich Engels, *Over het woningprobleem*, elektronische versie. Zie: <http://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1872/1872woning.htm>.

[17] Jean-Pierre Garnier, *op.cit.*, p. 12.

[18] David Harvey, *Le capitalisme contre le droit à la ville*, Amsterdam, Paris, 2011, p. 31.

[19] Loïc Wacquant, *Parias Urbains*, La découverte, Paris, 2006.

[20] Arnaud Elfort, Guillaume Schaller. Zie : <http://www.flickr.com/photos/7211263@N02/sets/72157602377494963/>

[21] Zie hierover Philippe Leymarie, “Les armées se préparent au combat urbain”, *Le Monde Diplomatique*, maart 2009, p. 4-5.

[22] Zie Koen Hostyn en Kris Merckx, “Financieel onweer boven de gemeenten”, *Marxistische Studies*, nr. 97, 2012.

[23] Sien Winters, *Sociaal wonen vandaag*, 2011, p. 14.

[24] Maarten Loopmans, “Antwerpen staat met een half miljoen inwoners voor vijf uitdagingen”, *Gazet van Antwerpen*, 10 mei 2012.